

Hoeveel duidelijkheid kan het goede verdragen?

Over ethiek, theologie en
gevoel voor mysterie

Rede uitgesproken bij de aanvaarding
van de leerstoel Theologische ethiek aan
de PThU

Prof. dr. Petruschka Schaafsma, 9 november 2023

Protestantse Theologische **Universiteit**

Petruschka Schaafsma
(fotografie: Mike van Bemmelen)

Colofon

Hoeveel duidelijkheid kan het goede verdragen?

Over ethiek, theologie en gevoel voor mysterie

Petruschka Schaafsma, 9 november 2023

Oplage

150 exemplaren

Uitgever

Protestantse Theologische Universiteit

Vormgeving

Appeltje + design

Cover afbeelding

Gregorianisches Responsorium O magnum
mysterium

Bron: Rechtenvrij vanaf Wikimedia
Commons, Publiek domein

Druk

Verloop Drukkerij - Alblaserdam

Geachte mijnheer de rector, zeer gewaardeerde toehoorders.

In juni 2023 is, na jarenlange voorbereiding, het wetsvoorstel 'Kind, draagmoederschap en afstamming' naar de Tweede Kamer gestuurd.¹ Doel van de wet is draagmoederschap zorgvuldig te regelen door goede voorlichting, het voor de conceptie vastleggen van het wettelijke ouderschap van de wensouders bij de rechter, en het registreren van alle afspraken, ook voor later. Als in het buitenland een vergelijkbare, zorgvuldige juridische procedure wordt gevolgd, is die ook in Nederland geldig. Commercieel draagmoederschap blijft in Nederland verboden; onkostenvergoedingen voor altruïstisch draagmoederschap mogen wel.

In de media is er nauwelijks aandacht voor dit wetsvoorstel. Britta van Beers, hoogleraar recht, ethiek en biotechnologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, noemt het in een krantenbericht zorgelijk dat er geen maatschappelijke discussie is.² Want met deze wetgeving wordt bijvoorbeeld het klassieke, familierechtelijke beginsel verlaten dat *mater semper certa est*. Niet langer is de moeder die het kind droeg en baarde juridisch ouder, maar de wensouders. Terwijl maatschappelijke discussie in de vorm van bijvoorbeeld opiniebijdragen in de media ontbreekt, is er wel al jaren aandacht voor aan draagmoederschap gerelateerde persoonlijke verhalen. Uitgebreide krantenreportages in *NRC* en *Trouw* over vrouwen in Oekraïne en Georgië die met draagmoederschap voor buitenlandse stellen drie tot vier keer hun jaarsalaris verdienen.³ Maar ook documentaires op TV met vergelijkbare portretten, interviews met de lokale organisaties die dit regelen, met

-
- 1 Het wetsvoorstel is op 4 juli 2023 aangeboden aan de Tweede Kamer na goedkeuring in de ministerraad. Op 19 oktober 2023 wordt erover vergaderd. Bij het schrijven van deze oratie is de uitkomst van dit beraad nog niet bekend. Voor een overzicht van de relevante stukken zie: <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?cfg=wetsvoorsteldetails&qry=wetsvoorstel%3A36390>.
  - 2 Carola Houtekamer en Merijn Rengers, 'Op sommige geboorteakten staat geen moeder meer vermeld', *NRC* 5 juli 2023 (<https://www.nrc.nl/nieuws/2023/07/05/wie-de-moeder-is-staat-niet-meer-vermeld-a4169031>, gedownload 21 augustus 2023). Zie ook de uitgebreide reactie van Britta van Beers en Laura Bosch op het concept-wetsvoorstel uit 2020 (Britta van Beers en Laura Bosch, 'Reactie op concept-wetsvoorstel *Kind, draagmoederschap en afstamming*', Amsterdam/Utrecht, 22 mei 2020. <https://www.internetconsultatie.nl/kinddraagmoederschapenafstamming/reactie/132395/bestand> (gedownload 21 augustus 2023)) en hun artikel uit 2021 ('Een regeling voor "verantwoord draagmoederschap"? Misvattingen rondom het concept-wetsvoorstel *Kind, draagmoederschap en afstamming*', *Nederlands Juristenblad* 2021(38), 3174-3183).
  - 3 Jarron Kamphorst, 'In Georgië is draagmoederschap booming business', *Trouw* 28 augustus 2023, <https://www.trouw.nl/verdieping/in-georgie-is-draagmoederschap-booming-business-bc076a01/> (gedownload 19 september 2023); Emilie van Outeren, 'Zwanger tegen betaling, en gevluht', *NRC*, 26 augustus 2022, <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/08/26/sinds-de-oorlog-ligt-de-oekraïense-baby-fabriekdraagmoederindustrie-stil-a4139946> (gedownload 21 augustus 2023).

mensenrechtenactivisten, dokters met dilemma's enzovoort. Deze reportages laten de lezer achter met onrust: dit is een zeer complex fenomeen, is het wel mogelijk dat goed te regelen? En hoe doen we dat in Nederland?

Morele onrust en concrete kwesties

Waarom ben ik begonnen met deze casus? Omdat ik denk dat we ethiek associëren met dit soort concrete morele vraagstukken die verband houden met wet- en regelgeving: abortus, euthanasie, orgaandonatie et cetera. En omdat ik het wil hebben over de vraag hoe terecht deze associatie is en tot wat voor moreel gesprek en ethiek die leidt. Dat zijn grote, algemene vragen. Ze lijken me gepast voor deze oratie waarin ik voor u, een breed publiek, wil aangeven hoe ik in mijn vak, de theologische ethiek, sta. Bovendien zijn deze algemene vragen voor mij zelf urgent. Afgelopen zomer verscheen mijn boek waarin ik de morele lading onderzoek van het onderwerp 'familie'.⁴ In deze rede wil ik uiteenzetten op wat voor soort theologisch ethische benadering ik door dit onderzoek ben uitgekomen en waarom die in onze tijd van belang is. Daartoe beginnen we met de vraag hoe iets een moreel vraagstuk wordt, om dan na te gaan hoe de ethiek daarin gewoonlijk duidelijkheid probeert te scheppen. Aan de titel van mijn oratie kunt u al aflezen dat ik mijn vragen heb bij die duidelijkheid. Die vragen zullen we op begrip brengen omdat ze helpen bij het benoemen van de eigenheid van een theologische benadering van moraal.

De vragen hoe iets een moreel vraagstuk wordt en hoe je daar duidelijkheid in scheidt, gingen voor mij leven toen ik begon aan mijn onderzoek naar de betekenis van familie. Niet alleen in de ethiek, maar ook in de sociale wetenschappen, antropologie en geschiedenis ontdekte ik hoe bepalend de aard is van de onrust die men vooraf al heeft, voor het onderzoek dat wordt gedaan. Ook voor de journalisten die familie gerelateerde thema's onder de aandacht brengen en voor ons als lezers en kijkers van hun teksten of documentaires, geldt dat onze interesse ervoor grotendeels wordt bepaald door een onrust die we al hadden.

Laten we de casus van het draagmoederschap nemen. Mensen denken daarover na vanuit diametraal tegengestelde bezorgdheid of onrust. Ze zijn ofwel bezorgd dat familie verwatert door de toenemende diversiteit aan familievormen, ondersteund door vruchtbaarheidstechnologie. Ofwel betreft de onrust of bezorgdheid

---

4 Petruschka Schaafsma, *Family and Christian Ethics* (New Studies in Christian Ethics, Vol. 41) (Cambridge: Cambridge University Press, 2023). Algemeen toegankelijk via: <https://www.cambridge.org/core/books/family-and-christian-ethics/5C2FBA126FDFD150AE201254E8897402>

precies deze intolerantie tegenover regenboog- en meeroudergezinnen. De eersten denken dat we zoveel keus op familiegebied niet aankunnen. De laatsten benadrukken hoe moeilijk het is die keuzes werkelijk mogelijk te maken, medisch maar ook juridisch.

Er zijn ook mensen die kritisch staan tegenover beide vormen van onrust. Ze zien het belang niet van zoveel aandacht voor aan familie gerelateerde morele kwesties. Ook die positie vind je terug in het onderzoek. Historici en antropologen wijzen op het recente karakter van het ideaal van het hebben van een 'kind van jezelf'.⁵ Ethici wijzen op de keerzijden van dat ideaal in tijden van 'extinctie' en de noodzaak van het creatief worden in een ander soort gemeenschappen, los van familie, in verbondenheid met de natuur als geheel.⁶ Theologen verbinden die kritiek met Jezus' keuze voor zijn medegelovigen als zijn ware moeder en broers en de doorwerking daarvan al in het vroege christendom met haar praktijken van kuisheid, kloosterleven en peetouderschap.⁷

Een onderwerp als draagmoederschap wordt dus een moreel vraagstuk omdat het aanhaakt bij een bestaande morele onrust. Onrust over verwatering van de betekenis van familie, over een gebrek aan openheid voor nieuwe familievormen, of juist over een teveel aan aandacht voor familie. In de concrete morele kwestie staat iets groters op het spel, wat ik nu maar heb aangeduid met de verzamelterm 'familie'. Maar dit grotere dat op het spel staat, wordt meestal niet expliciet benoemd en doordacht. Dat is ook niet zo vreemd. Het is lastig te benoemen.

-
- 5 Zie bijvoorbeeld Georg Fertig en Mikołaj Szotysek, 'Fertilität und Familienformen in Europa: Eine historische Perspektive', in *Handbuch Bevölkerungssoziologie*, uitg. door Yasemin Niephaus, Michaela Kreyenfeld and Reinhold Sackmann (Wiesbaden: Springer VS, 2016), 179–200; David Warren Sabeau, Simon Teuscher en Jon Mathieu, uitg., *Kinship in Europe: Approaches to Long-Term Development (1300–1900)* (New York: Berghahn Books, 2007); Marilyn Strathern, *Reproducing the Future* (Manchester: Manchester University Press, 1992).
  - 6 Twee recente overzichtswerken over ethische reflectie op de vraag waarom kinderen krijgen een moreel vraagstuk is en of procreatie iets goeds is of niet, zijn: Christine Overall, *Why Have Children? The Ethical Debate* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2012) en Rivka Weinberg, *The Risk of a Lifetime : How, When, and Why Procreation May Be Permissible* (Oxford ; Oxford University Press, 2017).
  - 7 Deze visie is te vinden bij theologen vanuit allerlei christelijke denominaties, bijvoorbeeld: Lisa Sowle Cahill, *Family: A Christian Social Perspective* (Minneapolis, MN: Fortress Press 2000); Michael Banner, *The Ethics of Everyday Life: Moral Theology, Social Anthropology, and the Imagination of the Human* (Oxford: Oxford University Press, 2014); Stanley Hauerwas, 'Sex in Public: How Adventurous Christians Are Doing It' (1978), en 'The Radical Hope in the Annunciation: Why Both Single and Married Christians Welcome Children' (1998), in *The Hauerwas Reader*, uitg. door John Berkman en Michael Cartwright (Durham, NC: Duke University Press, 2001), 481–518.

Familie lijkt iets vanzelfsprekends dat niet onder woorden te brengen is. Het zijn relaties die kleuren wie je bent. Ze brengen verantwoordelijkheden en verplichtingen mee. Familie staat daarmee enerzijds voor iets waardevols, een bijzondere band die van belang is voor hechting, opvoeding, zorg. Tegelijk wantrouwen we die band ook omdat die het tot bloei komen van het individu in diens uniciteit in de weg kan zitten, of de betrokkenheid op de grotere gemeenschap, om nog maar te zwijgen van de keerzijden van uitputtende zelfopoffering in mantelzorg of ook huiselijk geweld.

Wat familie kan betekenen, is ook een lastige vraag omdat onze tijd niet direct het best toegerust lijkt om met familie te leven. Onvrijwillige relaties waarin vaak ook nog eens een ongelijkheid speelt (een ouder staat boven een kind) en die ons zozeer bepalen dat met mij ook altijd die ander meekomt, zelfs als die niet meer leeft. Niemand heeft erom gevraagd kind te zijn van deze ouders, zus van deze broer met alle verantwoordelijkheden van dien. Dat zijn controversiële fenomenen in een tijd die vol inzet op het vrij kiezen van jouw unieke weg. En op gelijkwaardige relaties en bewust toegeëigende verantwoordelijkheid.

Ik denk dat juist omdat het lastig is te benoemen wat familie precies betekent, terwijl het ondertussen tóch veel betekent, we ons liever richten op concrete kwesties, van draagmoederschap tot de opkomst van de verheerlijking van het kind. Dat heeft wel grote gevolgen voor hoe we aankijken tegen de vraag wat een moreel vraagstuk is, en hoe we dat moeten doordenken. Het blijven vaak kwesties zoals draagmoederschap: op afstand van het alledaagse leven, een kleine groep betreffend, of een uitzonderlijke situatie. Juist door die concreetheid lijken deze kwesties te kunnen worden beslecht op basis van de feiten die licht moeten werpen op de vraag of het wel of niet moet worden toegestaan. Of en hoe we ons voor zo'n kwestie interesseren, hangt af van de morele onrust die we al hadden maar die zelden onderwerp van gesprek wordt. Wat er wat ons betreft op het spel staat, hoe wij erin betrokken zijn, wordt niet expliciet doordacht.

Ethiek als temmen van de onrust

Ethiek als academische discipline remt de neiging niet snel af om op concrete, vaak uitzonderlijke morele kwesties te focussen met het doel duidelijkheid te creëren over wat mag. Ze behandelt de vraagstukken niet alleen verkennend, zoals de journalist, wat leidt tot onrust. Ethiek probeert de onrust te temmen. Ethiek haakt in op de behoefte aan duidelijkheid. Ze bakent de vraagstukken zo precies mogelijk af en roept de hulp van een theorie in om, op basis van de feiten, zo systematisch en objectief mogelijk na te denken en tot duidelijkheid te komen. Het liefst in termen van heldere voorwaarden voor of iets wel of niet mag.

Zo zijn er ethici die de theorie aanhangen dat principes onze moraal moeten bepalen. Bij draagmoederschap, bijvoorbeeld ‘benader mensen nooit als middel maar altijd als doel in zichzelf, als persoon en niet als bezit’.⁸ Andere ethici benadrukken het belang van de mogelijke gevolgen voor het bepalen van het goede: worden mensen er al dan niet gelukkig van als ze een kind dragen voor een ander, en hoe gelukkig worden die kinderen?⁹ Sociaal wetenschappelijk onderzoek wordt aangehaald om zicht te krijgen op die gevolgen.¹⁰ Weer een andere benadering van ethiek probeert duidelijkheid te creëren door te wegen wat de belangrijkste waarde is, zoals kunnen zorgen voor een kind, iemand die ongewenst kinderloos is gelukkig maken, weet hebben van je afstamming. Deugdethici gaan na wat de voornaamste deugd is die in het spel is, bij voorstanders vooral het altruïsme van de draagmoeder en het commitment aan het kind van de wensouders. Ethici die moraal vooral als zaak van gevoelens en emoties begrijpen, wijzen op het verdriet over het uitblijven van nageslacht, woede over de miskening van dit verlangen door anderen, of, aan de kant van de draagmoeder, verdriet over armoede, of positief het gevoel bij te dragen aan het geluk van anderen.

Het is duidelijk dat elk van deze benaderingen wel een wezenlijk aspect van moraal naar voren haalt, maar dat ze ook moeilijk tot elkaar te herleiden zijn, of te verbinden. Ethisch debat bestaat deels in het aantonen dat de ene theorie bij dit vraagstuk meer duidelijkheid geeft dan de andere, of binnen zo’n theorie, in wat dan cruciale regels, gevolgen, waarden, deugden of emoties zijn. Ook dan gaat het niet gauw over wat er in de onrust over aan familie gerelateerde uitzonderlijke vraagstukken precies op het spel staat voor de denkers zelf.

-
- 8 Zie bijvoorbeeld: Donna Dickenson, ‘Surrogacy: Can Babies Be Property?’, in *Property in the Body: Feminist Perspectives* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017²), 65–87 (chapter 4).
- 9 Zie bijvoorbeeld de conclusie van het recente overzichtsartikel van Einat Gutman-Ido en Joseph G. Schenker (‘Surrogate Pregnancies: Medical, Ethical, Legal, and Religious Aspects’, in *Hot Topics in Human Reproduction: Ethics, Law and Society*, Joseph G. Schenker, et al., uitg., (Cham: Springer International Publishing, 2023), 77-96). Alle medische, ethische, juridische en religieuze argumenten en praktijken overziend concluderen de auteurs dat de gevolgen van draagmoederschap voor alle betrokkenen overwegend positief zijn, al moet dit in de toekomst wel blijvend worden gemonitord (94).
- 10 Zie bijvoorbeeld Grace Kao’s aandacht voor ‘what the data say’ als belangrijke basis voor normatieve afweging inzake draagmoederschap: de gevolgen zijn veel minder schadelijk dan gedacht (Grace Y. Kao, ‘Toward A Feminist Christian Vision of Gestational Surrogacy’, *Journal of the Society of Christian Ethics* 2019, 39/1: 161-179, hier 170).

Theologie en aandacht voor mysterie

We hebben nu aan de hand van de morele casus van draagmoederschap en de bredere onrust over familie een beeld gekregen van wat mij betreft dominante tendensen zijn in de ethiek en in het bredere morele gesprek. Tot nu toe heb ik nog weinig gerefereerd aan de theologie. Dat was bewust. Ik denk namelijk dat het zojuist geschetste beeld net zo goed opgaat voor theologie als voor reflecties die geen aandacht schenken aan het hogere. In de theologie vind je de verschillende typen morele bezorgdheid en kritiek net zo goed als daarbuiten, net als het streven naar duidelijkheid in de omgang met concrete, uitzonderlijke vraagstukken. Het onderscheidende van een theologische benadering kom je zo niet op het spoor. Dat komt wel aan het licht, als we ons afvragen waarom we ook iets anders ontdekten: een gemis aan betrokkenheid, aan aandacht voor iets groters dat op het spel staat. Het is geen toeval dat ik juist als theoloog dit gemis in moraal en ethiek thematiseer. Om dit beter te begrijpen heb ik veel gehad aan het onderscheid dat de Franse filosoof Gabriel Marcel maakt tussen probleem en mysterie. Het onderscheid heeft een opmerkelijk rijke receptie gekend in tal van disciplines en contexten.¹¹ Ik denk dat het ook voor de ethiek van belang is. Bovendien helpt het te zien hoe theologie haar expertise voor de ethiek vruchtbaar kan maken.

Gabriel Marcel onderscheidt probleem en mysterie als twee benaderingen van de werkelijkheid. Het schoolvoorbeeld van de probleembenadering is de

---

11 Ik kwam het onderscheid op het spoor in Marcells artikelen over familie in zijn bundel *Homo Viator* (vertaald als 'The Mystery of the Family' (1942) and 'The Creative Vow as Essence of Fatherhood' (1943), in *Homo Viator: Introduction to the Metaphysic of Hope* (vertaling Emma Craufurd en Paul Seaton) (South Bend, IN: Graham, 2010), 62–117). Voor een indruk van de rijke receptie noem ik enkele publicaties uit het veld van pedagogiek (Oded Zipory, 'On Educating While Hoping for the Impossible: Gabriel Marcel's Absolute Hope As a Rejection of Educational Instrumentalism', *Studies in Philosophy and Education: An International Journal* 2018, 37/4: 383–399) en medische ethiek (Karel Bart Celie en John J. Paris, 'Bearing the Mark of Pain: Mystery in Medicine', *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine* 2023, 18/4; Tod Chambers, 'Reflecting on the Pathography' (*Perspectives in Biology and Medicine* 2020, 63/4: 708–17). In de theologie kwam ik het onderscheid tegen in diverse publicaties van Alister McGrath (uitgebreid in: 'Complexity and Mystery: The Limits of Rationality in Science and Religion', in *The Territories of Human Reason: Science and Theology in an Age of Multiple Rationalities* (Oxford: Oxford University Press, 2019), 182–202 (chapter 7)), waarbij hij ook verwijst naar Austin Farrers *Glass of vision* (Bampton Lectures 1948, met name vanaf deel IV; zie de recente heruitgave door Robert MacSwain, *Scripture, Metaphysics, and Poetry: Austin Farrer's The glass of Vision, with Critical Commentary* (London/ New York: Ashgate/ Routledge 2013)). Cabaretier Freek de Jonge verwijst naar het onderscheid (in de verwerking van filosoof Herman de Dijn) in een interview in *In de waagschaal* (Coen Constandse en Jilles de Klerk, 'Je moest God zo nodig doodverklaren. Maar is het er beter op geworden? In gesprek met Freek de Jonge', *In de Waagschaal* 2022, 51/1. <https://www.karlb Barth.nl/je-moest-god-zo-nodig-doodverklaren-maar-is-het-er-beter-op-geworden/>).

natuurwetenschap en in haar voetspoor veel sociale wetenschappen.¹² Daarin wordt het onderwerp van studie zo objectief mogelijk benaderd om te begrijpen 'hoe het zit'. Die objectiverende benadering, waarbij de onderzoekers er niet toe doen zo lang ze hun vak maar verstaan, heeft ons veel inzicht gebracht. Maar er is ook een ander deel, of dimensie van de werkelijkheid: die waarbij ik als subject, als onderzoeker of vragensteller wél in het spel ben en waarbij we nooit zullen begrijpen 'hoe het zit'. Voor die dimensie gebruikt Marcel de term 'mysterie'. Het is opvallend dat hij die dimensie probeert op te roepen niet door te verwijzen naar een bepaalde discipline, maar naar de levenssfeer waarin dat mysterie zich aan ons opdringt. En dat is voor Marcel de sfeer van familie. Waarom? Dit is de sfeer waarin het leven kan ontstaan en wordt beschermd door voor elkaar te zorgen, waarin er een besef kan zijn van een verbondenheid met anderen over de grenzen van tijd en plaats heen. Het is de setting waarin een mens zich bewust wordt van zichzelf, juist door ingebed te zijn in het leven van anderen. Zo ontstaat er besef van 'zijn',¹³ van het leven dat niet te vatten is met de objectiverende en reducerende benadering van de natuur- of sociale wetenschappen.

De objectiverende benadering is echter dominant. Het gebrek aan gevoel voor mysterie betekent bij Marcel ook een gebrek aan gevoel voor het heilige, een blindheid voor de diepte van het bestaan, het 'leven' zelf, of het 'zijn' in onderscheid van de 'feiten'.¹⁴ Mysterie kom je op het spoor in momenten van ontzag, bewondering, eerbied, dankbaarheid, zich verantwoordelijk voelen – allemaal ervaringen die juist in de familie opkomen. Ze vragen om een antwoord. Marcel benoemt dat antwoord als nederigheid en beschikbaarheid, een zich in vertrouwen geven aan het leven waarop het leven zich aan jou geeft.¹⁵ Het zijn momenten van overweldigd worden, aanspraak ervaren, risico, verwachting; de gewone gang van het leven wordt onderbroken en tegelijk is dit volop leven. Het is niet te bevatten. Tenminste niet als probleem dat vraagt om een oplossing. Dat betekent niet dat het mysterie onkenbaar is en we slechts in verwondering kunnen zwijgen.¹⁶

---

12 Zie bijvoorbeeld: Farrer, *The Territories*, 60.

13 Zie bijvoorbeeld: Gabriel Marcel, 'Concrete Approaches to Investigating the Ontological Mystery' (1933), in *Gabriel Marcel's Perspectives on the Broken World* (vertaling Katharine R. Hanley) (Milwaukee: Marquette University Press, 1998, 172-196, hier 175).

14 Farrer, *The Territories*, 61.

15 Marcel, *Homo Viator*, 78.

16 Marcel benadrukt dat hij 'mysterie' niet introduceert om een 'touch of vague literary floweriness' te introduceren waar dat helemaal niet past (*The Mystery of Being, Volume I: Reflection and Mystery* (Gifford Lectures 1949-1950) (vertaling G. S. Fraser) (Chicago, IL: Henry Regnery Company, 1950), 204). Evenmin moet 'mysterie' worden verward met het onkenbare, dat juist het grensgeval van een

Marcel was voluit filosoof en ervan overtuigd van dat de filosoof geen ander wapen heeft in de strijd tegen de dominantie van de probleembenadering dan de reflectie.¹⁷ Al was hij tegelijk literator, en zag hij literatuur en ook zijn eigen toneelwerk als uiteindelijk veel treffender als het gaat om het in woorden evoceren van het mysterie.¹⁸ Maar de waarde van de filosofische reflectie ligt in het zoeken naar het constante, de synthese, de eenheid van de dingen. Het is het moeizame 'draad voor draad' weer proberen te herstellen van het weefsel van ons bestaan, dat in de probleembenadering achteloos uiteen is gerafeld.¹⁹

Het valt op dat Marcel mysterie lijkt te verbinden met positieve ervaringen: ontzag, eerbied, dankbaarheid. Marcel karakteriseert zijn eigen tijd daarentegen als gepreoccupeerd met trots, pretentie, verveling en wanhoop. Is het niet een beetje simpel en naïef als hij daar tegenin probeert te gaan door aandacht te vragen voor het mysterie via een zo controversieel fenomeen als familie? Sluit Marcel dan niet zijn ogen voor de donkere kant van het bestaan die ook juist in familie volop aan de orde is?

Precies die vraag stelt Paul Ricœur in een boek waarin hij het denken van Marcel vergelijkt met dat van zijn tijdgenoot Karl Jaspers, beiden leermeesters van hem.²⁰ Het boek is niet alleen een duiding van twee denkers, maar ook een duiding van zijn tijd, van twee manieren van existentiële filosofie, waarbij volgens Ricœur uiteindelijk een verschil in religie fundamenteel is. Hij karakteriseert het verschil met de termen 'ontspanning' versus 'verscheurdheid', hoopvol versus tragisch.²¹ Dat betekent echter niet dat Marcel geen oog heeft voor het kwaad. Juist met het oog

---

probleembenadering is (212). Het gaat bij het mysterie om iets wat positief door onze geest onderkend kan worden, en tegelijk ook niet omdat: 'in this sphere everything seems to go on as if I found myself acting on an intuition which I possess without immediately knowing myself to possess it – an intuition which cannot be, strictly speaking, self-conscious and which can grasp itself only through the modes of experience in which its image is reflected, and which it lights up by being thus reflected in them'.

17 Marcel, *Homo Viator*, 69.

18 Marcel, *The Mystery of Being I*, 204, en Gabriel Marcel en Paul Ricœur, *Tragic Wisdom and Beyond: Including Conversations between Paul Ricœur and Gabriel Marcel* (vertaling Stephen Jolin en Peter McCormick) (Evanston: Northwestern University Press, 1973), 232-236.

19 '... remaking, thread by thread, the spiritual fabric heedlessly torn by a primary reflection ... opposed to gratitude and respect for what is sacred in any order whatsoever' (Marcel, *Homo Viator*, 93).

20 Paul Ricœur, *Gabriel Marcel et Karl Jaspers. Philosophie du mystère et philosophie du paradoxe* (Paris: Éditions du temps présent, 1947).

21 Ricœur spreekt van *détente* (Marcel) versus *déchirure*, of *Zerrissenheit* (Jaspers) (Ricœur, *Gabriel Marcel et Karl Jaspers*, 31, zie ook 292).

op het thema van het kwaad stelt Marcel dat het denken nood heeft aan een mysterieënadering waarin de betrokkenheid van de onderzoeker ertoe doet.²² Veel van Marcells toneelstukken drukken bovendien op benauwende wijze uit hoe mensen elkaar niet bereiken. Maar Ricœur onderscheidt bij Marcel deze 'dramatische' lijn van een 'lyrische' die in zijn filosofie dominant is en waarin noties als hoop en vertrouwen centraal staan.²³ Ricœur verbindt het samengaan van die twee lijnen met het christelijke karakter van Marcells denken: een trouw aan zowel schepping als eschaton, je zou kunnen zeggen aan de diepte van het bestaan, die nooit gepeild kan worden en die ook nog niet werkelijkheid is juist vanwege het kwaad, maar iets van de hoop.²⁴ Hoop en vertrouwen voeden elkaar. Familie is voor Marcel de setting waarin dit samengaan bij uitstek blijkt. Het impliceert een nederigheid, een zich overgeven in liefde aan de ander, aan de mogelijkheid van nieuw leven, zich deel van het grotere geheel van de schepping voelen. En er spreekt tegelijk vertrouwen uit in die schepping. Toch gaat het Marcel er niet om dat de familie *an sich* iets goeds zou zijn. Het is alleen de levenssfeer bij uitstek waar in onze tijd blijkt hoe de dominante probleembenadering ons gevoel voor mysterie verdringt.

Polarisatie te boven komen via mysterie

Met Marcells onderscheid tussen probleem en mysterie krijgen we dus beter zicht op wat we misten in de ethiek net zo goed als in het maatschappelijk debat: aandacht voor dat er iets groters op het spel staat waarin wij zelf volop betrokken zijn zonder dat we er goed grip op krijgen. Met Marcel ontdekken we ook de theologische oorsprong van dit gemis. De eenzijdigheid van de probleembenadering valt op juist wanneer je open staat voor het heilige, de diepte van het bestaan.

---

22 Marcel, *The Mystery of Being I*, 212. Deze gedachte lijkt terug te keren in Ricœur's eigen denken over het kwaad in zijn boeken *L'homme faillible* en *La symbolique du mal* (Paris: Aubier 1960, 1988²) waarin hij nadrukkelijk een 'betrokken' positie inneemt door te starten vanuit religieuze belijdenissen van het kwaad (zie hierover: Petruschka Schaafsma, 'Why Religious Symbols? Accounting for an Unfashionable Approach', in: Scott Davidson (uitg.), *A Companion to Ricœur's 'The Symbolism of Evil'*, Lanham etc.: Lexington Books 2020, 69-86).

23 Ricœur, *Gabriel Marcel et Karl Jaspers*, 405. Ricœur ziet hoe bij Marcel, die zich ook toegedeed op piano spelen en compositie, de muziek minstens zo belangrijk wordt als artistieke uitingsvorm als het drama (408). De parallel daarvan bij Jaspers lijkt, volgens Ricœur, de stilte: 'Si le langage ne peut, non pas même supprimer, mais surmonter le mal, il y a un silence des mots qui dans cette tâche immense relaye la littérature: c'est la musique. K. Jaspers dit que le chiffre de l'échec est le silence dans lequel retentissent tous les chiffres de la Transcendance. La musique est pour G. Marcel le 'chiffre de l'échec.'

24 Ricœur, *Gabriel Marcel et Karl Jaspers*, 406-407.

Maar er zit nog meer potentieel in Marcells onderscheid dan alleen het op begrip brengen van een gemis. In mijn boek heb ik dat potentieel onderzocht door het in te brengen in mijn analyse van denkers over familie op heel verschillende onderzoeks-terreinen, bij wie ik dat gemis op het spoor kwam. Concreet leidt dit vaak tot een impasse, dubbelzinnigheid of ongerijmdheid in hun denken. Wanneer we die impasses kunnen duiden als gevolg van een gebrek aan ruimte voor mysterie, hoeven dat niet slechts zwakke plekken te zijn. In de impasses zijn we juist dichtbij het mysterie. We zien echter ook wat er gebeurt als dat mysterie niet wordt onderkend. Als het vanzelfsprekende vertrouwen in of wantrouwen van familie geen voorwerp van reflectie wordt, komen de opvattingen des te stilliger over. Dat verklaart ook waarom familie zo'n gepolariseerd terrein is. Dat hoeft nu geen treurige constatering te zijn, maar wordt aanleiding om vanuit de impasses alternatieven te zoeken die wel proberen te benoemen en doordenken waar men eerst op stuk liep en polariserend in verhardde.

Denk bijvoorbeeld aan de gemakkelijk polariserende controverses over familie tussen de twee typen bezorgden. De ene groep is bezorgd dat de familieband steeds minder voorstelt. Tegen de dreiging van fragmentatie wordt vaak 'natuurlijkheid' in stelling gebracht.²⁵ De natuurlijke familie zou verloren zijn gegaan in onze tijd van keuzevrijheid gecombineerd met technologisch vernuft. De andere groep is juist bezorgd dat familie exclusief wordt opgeëist door heteroseksuelen, in een mengelmoes van afkeer van alles wat links, woke, of elitair is. Ook hier vinden we, wonderlijk genoeg, de natuurlijkheidstaal. Want wat is er natuurlijker dan een kinderwens, en waarom zou 'de natuur daarbij niet een handje geholpen mogen worden' nu dat technisch kan?²⁶ In beide discoursen lijkt met het woord 'natuur' iets van het mysterie van het leven te worden benoemd, dat je niet naar je hand kunt zetten. Tegelijk roept de natuurlijkheidstaal sterke associaties op met het feitelijke, dat geen uitleg behoeft. Dat moedigt niet aan om het mysterie dat eigenlijk met die taal wordt aangeduid verder te verkennen. Het is een voorbeeld van een impasse die het morele gesprek verlamt of polariseert. Niet in de laatste plaats omdat de critici van de verwijzingen naar natuur familie als 'gekozen' of 'gemaakt' karakteriseren. Ook in die taal daarin krijgt het mysterie lastig ruimte.

25 In het derde hoofdstuk van mijn boek *Family and Christian Ethics* analyseer ik onder andere de visie van Brenda Almond in haar boek *The Fragmenting Family* (Oxford: Clarendon, 2006) als voorbeeld van deze vorm van natuurlijkeidsdenken.

26 Als voorbeeld van de tegengestelde opvatting analyseer ik in mijn boek visies van een aantal cultureel antropologen die onderzoek doen naar familieverbanden in de huidige tijd en daarin onder andere de paradox opmerken van een beroep doen op 'natuur' in de setting van kunstmatige voortplanting die allesbehalve natuurlijk oogt (bijvoorbeeld: Sarah, Franklin, *Biological Relatives: IVF, Stem Cells, and the Future of Kinship* (Durham, NC: Duke University Press, 2013); zie *Family and Christian Ethics*, chapter 3).

De analyse van deze gepolariseerde discussie in termen van een gebrek aan mysteriebesef is niet alleen een kritisch ontmaskerende maar ook een constructieve. Kritisch laat ze zien hoezeer we geneigd zijn tot een probleembenadering: de familie redden door de natuur de ruimte te geven. Constructief maakt ze alert op datgene wat eigenlijk op het spel staat, maar niet benoemd wordt, of wordt platgeslagen tot feit. Het is een analyse die wijst op de impasses in het moreel redeneren waar een gebrek aan mysteriebesef toe leidt, niet om dit soort denken daarmee af te serveren maar als beginpunten van een poging het anders te doen. Een mysteriebenadering helpt zo kritisch te analyseren welke taal wij gebruiken om ons leven te duiden, en zoekt de ruimte om nieuwe taal aan te reiken. Ik denk dat die bijdrage juist heel erg nodig is op het terrein van beleid en wetgeving, bijvoorbeeld het terrein dat zichtbaar werd in de ontwerpwetgeving over draagmoederschap. Daar komt immers aan het licht wat er verandert in de maatschappij, wat niet meer gaat zoals het altijd ging, waar morele onrust heerst. Daarom moet er nieuw beleid worden gemaakt, nieuwe wetten. Er moet duidelijkheid komen over wat we moeten doen. En die duidelijkheid in de vorm van beleid en wetgeving beïnvloedt op haar beurt weer de manieren waarop we over die onderwerpen spreken en ermee omgaan.

Drie voorbeelden van een mysteriebenadering

Zelf ben ik inmiddels bij drie concrete terreinen betrokken geraakt die mij helpen om verder uit te denken wat een mysteriebenadering in de ethische reflectie kan betekenen.

Het eerste betreft het terrein van het symposium van vanmiddag: hulpverlening in het sociaal domein, waarmee Sabrina Keinemans en Wim Dekker mij in aanraking brachten.²⁷ Zij herkenden de dominantie van een probleemoplossende basishouding en de risico's van 'ongebreedeld interventionisme' en 'institutionele vernedering'²⁸ die dit met zich meebrengt. Maar hoe kun je constructief werk maken van een andere benadering van de werkelijkheid dan in termen van problemen waarvoor je oplossingen moet bedenken? Het begrip 'mysterie' blijkt hier een term te zijn om aandacht te vragen voor wat niet direct op begrip te brengen is in een situatie waarin hulp moet worden geboden. Het biedt een ingang om na te denken over de waarde van een blik die open staat voor de diepte van het bestaan, vooraf aan het stellen van de vraag

---

27 Dr. Sabrina Keinemans is lector Sociale Integratie aan de Zuyd Hogeschool. Dr. Wim Dekker, is lector 'Informeel netwerken en laatmoderniteit' aan de Christelijke Hogeschool Ede.

28 De term 'ongebreedeld interventionisme' is ontleend aan Paul Frissen (*De Fatale Staat: Over De Politiek Noodzakelijke Verzoening Met Tragedie*, Amsterdam: Van Gennep 2013) en 'institutionele vernedering' aan Willemijn van der Zwaard (*Omwillen Van Fatsoen: De Staat Van Menswaardige Zorg*, Den Haag: Boom 2021).

wat hier niet goed gaat en hoe het anders kan. Omdat het mysterie iets is wat mensen delen, legt het ook een verbinding tussen de hulpgever en de hulpvrager.

Het tweede terrein betreft het promotieonderzoek van Trijntje Scheeres-Feitsma dat ik samen met epidemioloog Jenny van der Steen begeleid.²⁹ Het is onderzoek naar hoe familierelaties betekenis hebben en krijgen in het proces van nadenken over euthanasie bij mensen met dementie. Juist bij dementie wordt er veel van familie gevraagd. Andere relaties vallen weg. Wanneer de persoon met dementie minder wilsbekwaam wordt, vertolken partner of kind vanzelfsprekend diens stem en nemen steeds intensievere zorg op zich. Leven met dit vooruitzicht valt velen zwaar. De mogelijkheid van euthanasie komt dan in die familiekring soms ter sprake als een oplossing voor dit onaantrekkelijke leven: je hoeft je familie die last niet aan te doen. In onderzoek krijgt deze relationele dimensie van de euthanasiewens ondertussen weinig aandacht.³⁰ In de wetgeving al evenmin. Familie wordt bewust en begrijpelijk buiten het gesprek met de arts over euthanasie gehouden. Zo houden we de euthanasie-beoordeling overzichtelijk en uitvoerbaar. Maar met die procedure komen we gemakkelijk in een probleembenadering terecht. Die lijkt passend voor bepaald ondraaglijk fysiek lijden. Maar staat er bij dementie niet iets anders op het spel? Uit de interviews in dit onderzoek blijkt bijvoorbeeld enerzijds hoe vanzelfsprekend familieleden voor elkaar willen zorgen, en, anderzijds, dat ze elkaar toch niet tot last willen zijn. Ook zien we dat de euthanasiewens zelf door familie niet wordt bevraagd. Hoe tematiseer je dit soort patronen die meekomen met familierelaties? Een benadering met oog voor mysterie constateert die patronen voordat de vraag gesteld wordt of ze goed zijn. Omdat die patronen in allerlei families opduiken kan een mysteriebenadering ook hier polarisatie tegengaan die moraal versmalt tot duidelijke stellingnames. Daardoor wordt ook een ander publiek debat geïnitieerd, wat van groot belang is omdat, net als bij draagmoederschap, beleid en wetgeving ook een manier van leven aanreiken.

Met een derde terrein kwam ik aanraking via immunoloog Mirjam van der Burg. Zij zet onderzoek op naar de haalbaarheid en wenselijkheid van DNA-onderzoek naar afwijkingen als onderdeel van de hieprikscreening.³¹ Sinds we het hele genoom goedkoper en sneller in kaart kunnen brengen, dringt de vraag zich op

---

29 Dr. ir. Jenny van der Steen is universitair hoofddocent aan het LUMC en senior onderzoeker aan het Radboudumc. De werktitel van het promotieonderzoek van Trijntje Scheeres-Feitsma luidt 'Why family matters. The moral position of family in euthanasia requests in dementia'.

30 Trijntje M. Scheeres-Feitsma et al., 'Family Involvement in Euthanasia or Physician Assisted Suicide and Dementia: A Systematic Review', *Alzheimer's & Dementia: The Journal of the Alzheimer's Association* 2023, 19/8: 3688–3700.

31 Dr. Mirjam van der Burg is universitair hoofddocent aan het LUMC.

hoe de schat aan informatie die met die techniek aan het licht kan komen, preventief benut kan worden, ook in de publieke gezondheidszorg, bijvoorbeeld via de hielprik. Tegelijk is die schat aan informatie ook een last. Uiteindelijk weet je namelijk nog maar heel weinig als je weet dat je een genedefect hebt omdat het niet altijd tot ziekte leidt, of er niet altijd preventief iets aan die ziekte te doen is. Een gezond kind wordt zo misschien een leven lang *patient in waiting*, wat tevens het hele gezin belast.³² Met standaardisering van die screening in de hielprik reik je bovendien ook een manier aan van in het leven staan waarin een probleembenadering domineert: risico's inventariseren en beheersbaar maken. Hoe gaan we als samenleving het gesprek aan over de vraag hoe passend die benadering is, juist op het moment waarop zich misschien wel het grootste mysterie voltrekt, dat van het ontvangen van nieuw leven?³³

Gemeenschappelijk aan deze drie terreinen is dat er duidelijke oplossingen moeten komen, hulp bij sociale problemen, ziekte of de kans erop. Er is beleid nodig, modellen, protocollen om de ander bij te staan. Als dat beleid er is en ook als het nog ontwikkeld moeten worden, zoals bij de hielprik of draagmoederschap, valt op dat er ondanks de duidelijkheid een onrust blijft bestaan. Bij de sociaal werkers, bij de artsen en ook bij de mensen die het betreft zelf. Die onrust begrijpen we beter nu we hebben gezien dat die probleembenadering er gemakkelijk toe leidt dat dat wat niet oplosbaar is, of inpasbaar in een plan van aanpak, niet aan het licht komt. Het begrip mysterie kan helpen die onrust op een constructieve manier te duiden.

Dat betekent wat mij betreft niet dat we het begrip 'mysterie' zelf steeds moeten inbrengen. Dan verwordt het zomaar tot een technische term voor weer een nieuwe benadering.³⁴

---

32 Voor een korte discussie over de herkomst van het argument dat een kind recht heeft op een 'open toekomst' uit een Amerikaanse discussie over vrijheid van onderwijs, en het belang ervan voor reflectie op genetisch screenen van kinderen, zie: Annelien L. Bredenoord, Martine C. de Vries en Hans van Delden, 'The Right to an Open Future Concerning Genetic Information', *The American Journal of Bioethics* 2014, 14/3, 21-23.

33 Een recente inventarisatie van de relevante ethische, juridische en maatschappelijke implicaties van uitbreiding van screening van pasgeborenen is te vinden in: A. J. Goldenberg, et al., 'Including ELSI Research Questions in Newborn Screening Pilot Studies', *Genetics in Medicine* 2019, 21/3: 525-533.

34 Marcel benoemt dit gevaar zelf in een late tekst (1968): 'I might say that reflecting on being has been at the heart of all my thinking from the very beginning, especially in my distinction between problem and mystery. Now I have no reason to reject this distinction, but in my eyes it is of value only if it remains an instrument of thought, or to use a more precise metaphor, if it serves as an open channel for a kind of intellectual or spiritual navigation. But in fact experience shows that this distinction is in constant danger of running aground in verbalism.' (Marcel en Ricœur, *Tragic Wisdom and Beyond*, 45)

Marcel spreekt over het mysterie 'evoceren'.³⁵ Evoceren is het hoogst haalbare als het gaat om dat wat eigenlijk niet te benoemen is, het heilige. Het heilige kun je niet afbakenen of omschrijven. De kracht van het begrip 'mysterie' bestaat eerder in het aandacht vragen voor een bepaalde houding tegenover de werkelijkheid dan dat het conceptueel grip geeft op die werkelijkheid. Evenmin geeft het een stappenplan om je op die houding toe te leggen. Over het heilige kun je niet beschikken. We kunnen ons wel oefenen in het opmerken van de morele onrust die resteert waar we oplossingen moeten bedenken, duidelijkheid moeten creëren over wat goed is om te doen. Vervolgens kunnen we onderzoeken wat het is dat er in die onrust op het spel staat: iets wat aanspraak op je maakt, een appèl op je doet, wat op zo'n manier resoneert dat je je onderbroken voelt in je bestaan, je bewust wordt van de diepte ervan. Dat onderzoek is pre-moreel in de zin dat het nog niet gaat om de vraag of dit iets goeds is. We moeten ons er eerst van bewust worden wat er voor ons op het spel staat. Als we die bewustwording gezamenlijk ondernemen kan dat morele polarisatie voorkomen. We creëren een gedeelde uitgangspositie om vervolgens te verkennen hoe we elk op eigen wijze kunnen antwoorden op de diepte van het bestaan.

Evoceren van de diepte van het bestaan

Het is opvallend hoe vrijmoedig Marcel het mysteriedenken introduceert als iets dat wegvalt wanneer gevoel voor het heilige ontbreekt. Hij benadrukt daarbij steeds dat dit heilige niet moet worden begrepen als iets waar alleen gelovige of godsdienstige mensen weet van zouden hebben.³⁶ De band met het leven zelf, het ontzag, de eerbied of dankbaarheid ervoor, kan iedereen ervaren. Het vraagt een houding van nederigheid, aanwezigheid, beschikbaarheid, vertrouwen en hoop. Die brede inzet weerhoudt hem er niet van religieuze taal te gebruiken, en ook te verwijzen naar religieuze praktijken zoals het gebed.³⁷

---

35 Marcel omschrijft in de artikelen over familie het evoceren van mysterie als 'awakening the soul to its presence' in onderscheid van 'resolving a problem' (*Homo Viator*, 66). Elders vergelijkt hij evoceren met de herkenning van een muziekstuk, of de eigen muzikale taal van een componist. Die herkenning is niet met woorden op te roepen, alleen door het spelen, het actief participeren in de muziek 'in the hope that it will evoke (or, perhaps more exactly, that it will release) in the listeners a kind of inner movement by which they will move toward an encounter with what I am trying to have them hear' (Gabriel Marcel, 'Reply to Gene Reeves', in *The Philosophy of Gabriel Marcel* (Library of Living Philosophers, Vol. 17), uitg. door Paul Arthur Schilpp en Lewis Edwin Hahn (Carbondale, IL: Open Court, 1984), 272-274, hier 273).

36 Bijvoorbeeld, Marcel, *Homo Viator*, 86.

37 Over gebed zie bijvoorbeeld 'Prayer and Humility' in, Gabriel Marcel, *The Mystery of Being, Volume II: Faith and Reality* (Gifford Lectures 1949-1950) (vertaling G. S. Fraser), South Bend IN: St. Augustine's Press, 2001, 85-107 (chapter VI).

Waar dit wat veraf staat voor mensen die met religie minder vertrouwd zijn, kan het voor theologen al gauw als te weinig klinken. Ervaringen van het heilige, van aanspraak in onze alledaagse werkelijkheid, betekent dat niet dat we opgesloten blijven in onze beperkte en vertroebelde menselijke blik, terwijl we ons tegelijk aanmatigen iets van God te kunnen ontwaren? Maken we zo van God niet een menselijke ervaring – wat altijd ook een soort bevestiging is van hoe diepzinnig we zelf zijn, of, op moreel vlak, van hoe goed we bezig zijn? De theologie heeft een scherp zintuig voor het gevaar van ‘een religieus sausje’ van hoop en vertrouwen over ons verscheurde bestaan dat uiteindelijk vooral de status quo in stand houdt. God is gans anders en alleen als we ons dat ten volle realiseren, is er een kans dat het waagstuk van de theologie toch ergens op kan slaan. Daarom moet je niet bij de mens beginnen maar bij God, de Openbaring, Christus of de Bijbel.

Naar mijn idee is deze kritiek een serieuze, maar niet in tegenspraak met een ethiek die het mysterie wil evoceren. Mysterie is immers niet iets waarover je beschikt, waarop je grip hebt of je kan toeleggen. Het woord herinnert eraan dat er een diepte is in het bestaan waarvoor we ons al te gemakkelijk afsluiten, in ons vertrouwen op onze eigen probleemoplossende kracht. Alleen als er iets gebeurt dat ons in die vanzelfsprekende houding stoort, het tekort ervan toont, onrust veroorzaakt, kan er ruimte komen voor die diepte. Daar zit volgens mij precies die theologische kritiek volop in. Protestantse theologie heeft dat wat met mysteriebesef wordt aangeduid, denk ik, terecht gewantwoord in een tijd waarin het risico van religieuze sanctiëring van de zittende macht groot was. Dat risico is natuurlijk nooit afwezig, maar ik denk dat we nu in een andere tijd leven. Een tijd waarin het andere risico werkelijkheid is geworden, namelijk dat dit wantrouwen zozeer tot secularisatie leidt dat aan het gevoel voor het heilige geen waarde meer wordt toegekend. God is zo heilig geworden dat we ons leven er niet meer mee kunnen verbinden. In deze tijd denk ik dat theologie voorop moet lopen in het wekken van ons slapende gevoel voor mysterie.

Ik denk dat ons morele gesprek er anders van wordt als we die mysteriedimensie durven evoceren, ook al stuiten we dan op de grenzen van ons denken en onze taal. Juist daarom hebben we de rijkdom van de religieuze taal nodig, die niet beperkt is tot de conceptueel ondubbelzinnige, argumentatieve taal van de theologie maar zich uitstrekt tot de veel dubbelzinniger taal van de Bijbel en de

eeuwenlange receptie daarvan.³⁸ Het is zoeken naar plaatsen waar we die taal met elkaar kunnen oefenen: met de mensen met wie we elke dag samenleven, op ons werk, in het publieke domein. Moraal is overal. Niet alleen waar het erom spant, in de uitzonderlijke situatie waarin nieuw leven zich aandient of juist ziekte en dood, niet alleen bij moreel beraad in een instelling, in de medische spreekkamer, in wetgeving over draagmoederschap. Als we moraal niet zien als deel van ons alledaagse leven en gerelateerd aan de diepte van dat heel gewone bestaan, komen we in die uitzonderlijke situaties waar het er inderdaad om spant, volgens mij, niet verder. Theologie heeft een eeuwenlange expertise in het ter sprake brengen van die diepte. De rijkdom van die expertise hebben we volgens mij hard nodig. Ik ben dankbaar dat ik op deze leerstoel theologische ethiek de ruimte heb om me toe te wijden aan het ontsluiten van die rijkdom voor het morele gesprek van vandaag.

Woorden van dank

Als vanzelf ben ik in de toonsoort van de dankbaarheid gaan spreken. Dank aan allen die aan de totstandkoming van mijn benoeming hebben bijgedragen. Ik noem in het bijzonder mijn voorganger op deze leerstoel, wijlen professor Gerrit de Kruijf, zonder wie ik het pad naar de ethiek niet had kunnen inslaan. Het vertrouwen dat spreekt uit mijn benoeming bemoedigt me in het eenzame avontuur dat academisch denken en schrijven deels ook is. Ik trek me op aan het contact met studenten en collega's. Dat is er op tal van manieren aan de PThU: inhoudelijk theologisch met studenten en weer anders met collega's, maar ook in het bestuurlijk beraad, het overleg met communicatie, studentenzaken, het kenniscentrum. Dank in het bijzonder aan mijn directe collega's van het Moral Compass Project en de leerstoelgroep voor alles wat jullie aan inzichten delen, en voor jullie vertrouwen en betrokkenheid waardoor leiding geven in mijn beleving vooral samenwerken is. Dank aan de collega's uit andere vakgebieden, sommige namen noemde ik al, die mij als theoloog betrekken in hun onderzoek en mij zo helpen de relevantie van theologische inbreng in bredere reflectie te ontdekken. Op al die plekken zou ik niet kunnen functioneren als ik niet werd gedragen door vrienden en door het vertrouwen van mijn ouders, man en kinderen. Na alles wat ik heb gezegd over familie, hoef ik dat, denk ik, niet verder toe te lichten.

Ik heb gezegd.

---

38 In mijn boek, *Family and Christian Ethics*, zoek ik de breedte van die taal door ieder hoofdstuk te beginnen met een gedetailleerde analyse van een literaire of bijbelse tekst of beeld (een roman van Marilynne Robinson, Sophocles' *Antigone*, een schilderij van Rembrandt, het bijbelboek Hosea) om daarmee het onderwerp te evoceren op een manier die past bij de aandacht voor mysterie: een betrokken reflectie op het thema (80).

Bibliografie

Almond, Brenda, *The Fragmenting Family*, Oxford: Clarendon, 2006.

Banner, Michael, *The Ethics of Everyday Life: Moral Theology, Social Anthropology, and the Imagination of the Human*, Oxford: Oxford University Press, 2014.

Beers, Britta van, en Laura Bosch, 'Reactie op concept-wetsvoorstel *Kind, draagmoederschap en afstamming*', Amsterdam/Utrecht, 22 mei 2020.

<https://www.internetconsultatie.nl/kinddraagmoederschapeafstamming/reactie/132395/bestand> (gedownload 21 augustus 2023).

– , 'Een regeling voor "verantwoord draagmoederschap"? Misvattingen rondom het concept-wetsvoorstel *Kind, draagmoederschap en afstamming*', *Nederlands Juristenblad* 2021, 38, 3174-3183.

Bredenoord, Annelien L., Martine C. de Vries en Hans van Delden, 'The Right to an Open Future Concerning Genetic Information', *The American Journal of Bioethics* 2014, 14/3, 21-23.

Cahill, Lisa Sowle, *Family: A Christian Social Perspective*, Minneapolis, MN: Fortress Press, 2000.

Celie, Karel-Bart en John J. Paris, 'Bearing the Mark of Pain: Mystery in Medicine', *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine* 2023, 18/4.

Chambers, Tod, 'Reflecting on the Pathography', *Perspectives in Biology and Medicine* 2020, 63/4: 708-17.

Constandse, Coen en Jilles de Klerk, 'Je moest God zo nodig doodverklaren. Maar is het er beter op geworden? *In gesprek met Freek de Jonge*', *In de Waagschaal* 2022, 51/1. <https://www.karlbarth.nl/je-moest-god-zo-nodig-doodverklaren-maar-is-het-er-beter-op-geworden/>.

Dickenson, Donna, 'Surrogacy: Can Babies Be Property?', in *Property in the Body: Feminist Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017², 65-87 (Chapter 4).

Farrer, Austin, *Glass of Vision* (Bampton Lectures 1948); recente heruitgave door Robert MacSwain, *Scripture, Metaphysics, and Poetry: Austin Farrer's 'The Glass of Vision', with Critical Commentary*, London/ New York: Ashgate/ Routledge 2013.

Fertig, Georg en Mikołaj Szoltysek, 'Fertilität und Familienformen in Europa: Eine historische Perspektive', in *Handbuch Bevölkerungssoziologie*, uitg. door Yasemin Niephaus, Michaela Kreyenfeld en Reinhold Sackmann, Wiesbaden: Springer VS, 2016, 179-200.

Sarah Franklin, *Biological Relatives: IVF, Stem Cells, and the Future of Kinship*, Durham, NC: Duke University Press, 2013.

Frissen, Paul, *De Fatale Staat: Over De Politiek Noodzakelijke Verzoening Met Tragiek*, Amsterdam: Van Genneep, 2013.

Goldenberg, A. J., M. Lloyd-Puryear, J. P. Brosco, B. Therrell, L. Bush, S. Berry, A. Brower, N. Bonhomme, B. Bowdish, D. Chrysler, A. Clarke, T. Crawford, E. Goldman, S. Hiner, R. R. Howell, D. Orren, B. S. Wilfond, M. Watson, Bioethics and N. Legal Workgroup of the Newborn Screening Translational Research, 'Including ELSI research questions in newborn screening pilot studies', *Genetics in Medicine* 2019, 21/3: 525-533.

Hauerwas, Stanley, 'Sex in Public: How Adventurous Christians Are Doing It' (1978), en 'The Radical Hope in the Annunciation: Why Both Single and Married Christians Welcome Children' (1998), in *The Hauerwas Reader*, uitg. door John Berkman en Michael Cartwright (Durham, NC: Duke University Press, 2001), 481-518.

Houtekamer, Carola en Merijn Rengers, 'Op sommige geboorteakten staat geen moeder meer vermeld', *NRC* 5 juli 2023. <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/07/05/wie-de-moeder-is-staat-niet-meer-vermeld-a4169031> (gedownload 21 augustus 2023).

Kamphorst, Jarron, 'In Georgië is draagmoederschap booming business', *Trouw* 28 augustus 2023. <https://www.trouw.nl/verdieping/in-georgie-is-draagmoederschap-booming-business~bc076a01/> (gedownload 19 september 2023).

Kao, Grace Y., 'Toward A Feminist Christian Vision of Gestational Surrogacy', *Journal of the Society of Christian Ethics* 2019, 39/1: 161-179.

Marcel, Gabriel, 'Concrete Approaches to Investigating the Ontological Mystery'(1933), in *Gabriel Marcel's Perspectives on the Broken World* (vertaling Katharine R. Hanley), Milwaukee: Marquette University Press, 1998, 172-196.

– , 'The Mystery of the Family' (1942) and 'The Creative Vow as Essence of Fatherhood' (1943), in *Homo Viator: Introduction to the Metaphysic of Hope* (vertaling Emma Craufurd en Paul Seaton), South Bend, IN: Graham, 2010, 62-117.

– , *The Mystery of Being, Volume I: Reflection and Mystery, Volume II: Faith and Reality* (Gifford Lectures 1949-1950) (vertaling G. S. Fraser), Chicago, IL: Henry Regnery Company, 1950/ South Bend IN: St. Augustine's Press, 2001.

Marcel, Gabriel en Paul Ricœur, *Tragic Wisdom and Beyond: Including, Conversations between Paul Ricœur and Gabriel Marcel* (vertaling Stephen Jolin en Peter McCormick), Evanston: Northwestern University Press, 1973.

McGrath, Alister, 'Complexity and Mystery: The Limits of Rationality in Science and Religion', in *The Territories of Human Reason: Science and Theology in an Age of Multiple Rationalities*, Oxford: Oxford University Press, 2019, 182-202 (chapter 7).

Outeren, Emilie van, 'Zwanger tegen betaling, en gevluht', *NRC* 26 augustus 2022.

<https://www.nrc.nl/nieuws/2022/08/26/sinds-de-oorlog-ligt-de-oekraïense-babyfabriekdraagmoederindustrie-stil-a4139946> (gedownload 21 augustus 2023).

Ricœur, Paul, *Gabriel Marcel et Karl Jaspers. Philosophie du mystère et philosophie du paradoxe*, Paris: Éditions du temps présent, 1947.

– , *L'homme faillible en La symbolique du mal*, Paris: Aubier 1960, 1988².

Sabeen, David Warren, Simon Teuscher en Jon Mathieu, uitg., *Kinship in Europe: Approaches to Long-Term Development (1300–1900)*, New York: Berghahn Books, 2007.

Schaafsma, Petruschka, 'Why Religious Symbols? Accounting for an Unfashionable Approach', in: Scott Davidson (ed.), *A Companion to Ricœur's 'The Symbolism of Evil'*, Lanham etc.: Lexington Books 2020, 69-86.

– , *Family and Christian Ethics* (New Studies in Christian Ethics, Vol. 41), Cambridge: Cambridge University Press, 2023.

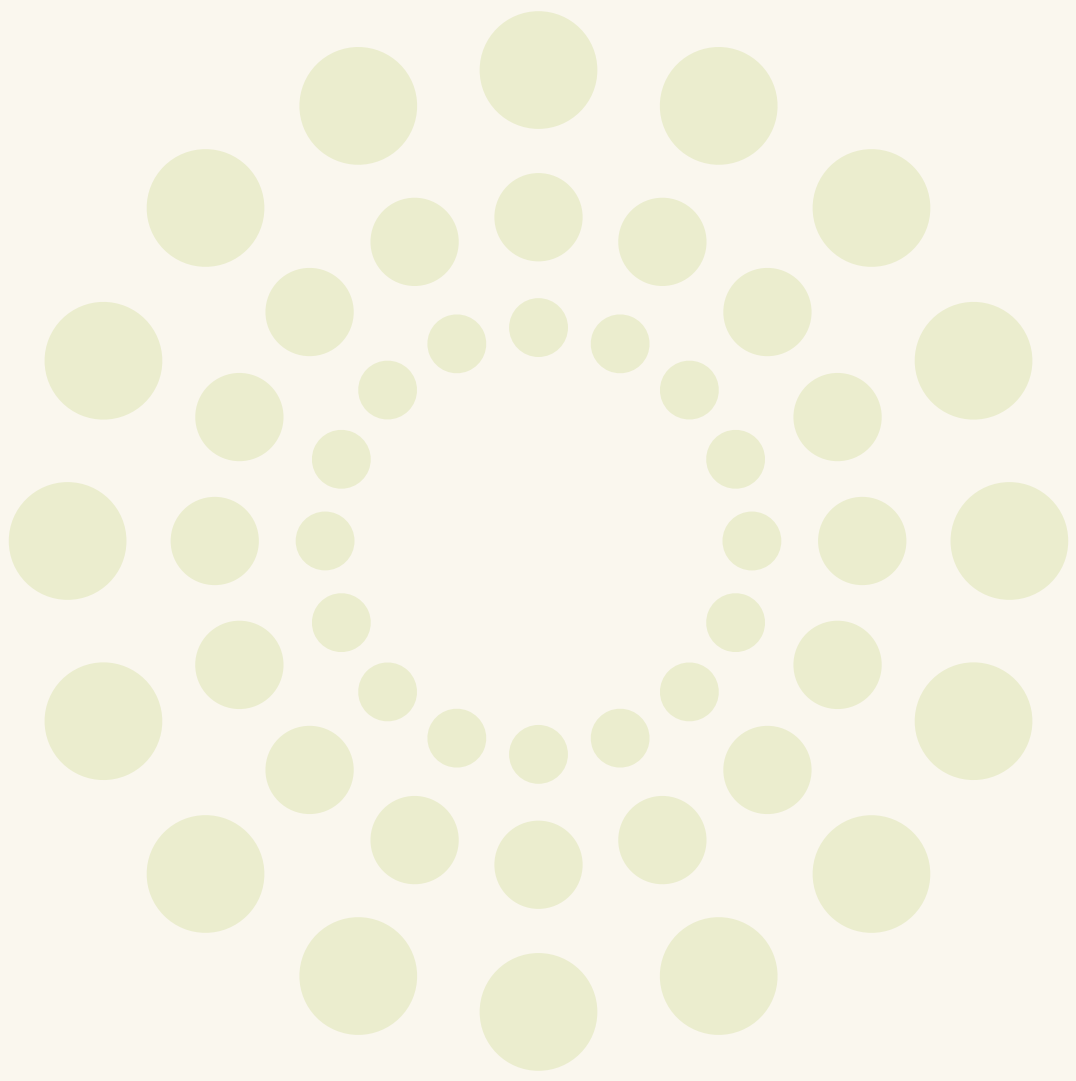
<https://www.cambridge.org/core/books/family-and-christian-ethics/5C2FBA126DFD150AE201254E8897402>

Scheeres-Feitsma, Trijntje M., Angela J. J. M. Keijzer van Laarhoven, Ralph de Vries, Petruschka Schaafsma, en Jenny T. van der Steen, 'Family Involvement in Euthanasia or Physician Assisted Suicide and Dementia: A Systematic Review', *Alzheimer's & Dementia: The Journal of the Alzheimer's Association* 2023, 19/8: 3688–3700.

Strathern, Marilyn, *Reproducing the Future*, Manchester: Manchester University Press, 1992.

Zipory, Oded, 'On Educating While Hoping for the Impossible: Gabriel Marcel's Absolute Hope As a Rejection of Educational Instrumentalism', *Studies in Philosophy and Education: An International Journal* 2018, 37/4: 383–399.

Zwaard, Willemijn van der, *Omwillen Van Fatsoen: De Staat Van Menswaardige Zorg*, Den Haag: Boom 2021.

Protestantse Theologische **Universiteit**

ISBN 978-90-83365-62-6

9 789083 365626

WWW.PTHU.NL